

FRANSIZ DİPLOMATİK BELGELERİ IŞIĞINDA BALKAN SAVAŞLARI DÖNEMİ'NDE ERMENİ KOMİTELERİ DELEGELERİNİN LONDRA TOPLANTISI VE BÜYÜK GÜÇLER

Salih TUNÇ*

Öz

Balkan Savaşları döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun karşı karşıya kaldığı en önemli sorunlardan birisi de, ortaya çıkan olumsuz şartlardan istifade etmek amacıyla harekete geçirilen Ermeni meselesi olmuştur. 1912-13 yılları arasındaki kısa zaman dilimi içinde İmparatorluk tam anlamıyla dağılmanın eşiğine gelirken, Ermeni sorunu başta olmak üzere ortaya çıkan her bir sorun, Şark Meselesi'nin bir parçası olarak değerlendirilmiş ve böylelikle dağılma ve parçalanma süreci çeşitli girişimlerle hızlandırılmaya çalışılmıştır. Büyük Güçler açısından Şark Meselesi'nin bir uzantısı olarak İmparatorluğun Türk ve Müslüman unsurları dışındaki diğer unsurlara yönelik ıslâhât girişimleri, gerçekte bir emperyalizm sorunu olarak ortaya çıkmıştır. Ermeni Meselesi, ıslâhât talepleriyle yeniden harekete geçirildiği dönemin karakteristik bir özelliği nedeniyle, Büyük Güçler arasındaki yeni güç ilişkilerinin belirlenmesinde son derece önemli etkisi olan bir meseledir. Bu nedenle sorunu çözmekten ziyade, bu sorundan her Büyük Güç, stratejik hesaplarına göre bir çıkar sağlamanın arayışı içinde olmuştur. İmparatorluğun en sıkışık döneminde bir emperyalizm sorunu olarak, öncelikli mesele haline getirilmiş olan bu çok yönlü hareket, hiç şüphesiz Bâbüâlfî'nin dikkatle takip etmeye çalıştığı ve gücü nispetinde kontrol altında tutmaya önem verdiği bir konu olmuştur. Özellikle 1913 Martı'ndan beri Ermeni meselesine ilişkin gelişmeler nedeniyle Bâbüâlfî başta idârî olmak üzere, çeşitli düzenlemelerle şikâyet meselesi olan alanlarda ıslâhât çabalarına devam ettiği halde, ne Ermeni talepleri tatmin edilebilmiş, ne de Büyük Güçler'in müdahalesi sona ermiştir. Sorunun karakteristik özelliği gereği her iki taraf da müsait olunan en uygun fırsatı değerlendirmek düşüncesinden hareketle, bir taraftan çeşitli Avrupa ülkelerinde kurulmuş bulunan Ermeni komitelerini faaliyete geçirirken, diğer taraftan da, diplomasi mekanizması kimi zaman açık, kimi zaman kapalı yürütülmek üzere harekete geçirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Balkan Savaşları, Ermeni Komiteleri, Londra Toplantısı, Osmanlı Ermenileri, Büyük Güçler.

Abstract

* Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, salihtunc@akdeniz.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-4101-4690>

**The Great Forces and the Meeting of Armenian Committee Delegates
During the Balkan Wars in the Light of French Diplomatic Documents**

During the Balkan Wars, one of the most important problems that the Ottoman Empire came across, was Armenian Issue. Between 1912 and 1913, mainly Armenian Issue and the problems which accrued were accepted as the part of Eastern Question. And the decomposition and disintegration of Ottoman Empire was tried to accelerate. The Emperor's reform efforts towards the other factors except the Turkish and Muslim factors actually occurred as an Imperialism problem and this was decided as an extension of Eastern Question by the Great Forces.

Armenian Issue has a very important effect on the determination of the new force relations because of its periods characteristics. For this reason, instead of solving the problem, each of Great Forces was in the search of a relationship based on self interest. This issue was pursued carefully and wanted to be under control by Sublime Port. Although Sublime Porte has continued to reform efforts in the fields of complaints, neither Armenian Demand nor The Intervention of Great Forces stopped. In order to evaluate the most suitable, both sides activated the Armenian Committees, on the other hand, the diplomacy mechanism is activated to be open in some time and closed in some time.

Keywords: Balkan Wars, Armenian Committees, London Meeting, Ottoman Armenians, Great Forces

Giriş

Balkan Savaşları döneminde, Osmanlı İmparatorluğu ile Düvel-i Muazzama arasındaki ilişkilerin temelini oluşturan, Balkanlar'da nüfuz rekabeti ile örtülü paylaşım sorunundan başka en önemli konu, yeniden harekete geçirilen "Ermeni meselesi" olmuştur. Rusya başta olmak üzere, Düvel-i Muazzama veya Büyük Güçler adıyla anılan dönemin güçlü devletleri, özellikle 1912 yılı sonlarından itibaren izlemeye koyuldukları politikayla, Türkiye Avrupası'nın yanı sıra, Türkiye Asyası'nda da müdahale yöntemiyle enternasyonalize edebilecekleri ve nispeten imparatorluk tarafından kontrol edilebilen bir sorunu yeniden harekete geçirmede önemli rol oynamışlardır. Hiç şüphesizdir ki, Büyük Güçler'in Balkan Savaşları sırasında Osmanlı İmparatorluğu'na bu denli müdahil olabilmelerinde, imparatorluğun içinde bulunduğu olağanüstü şartların büyük bir payı bulunmaktadır. İmparatorluk, Balkan felaketi olarak da adlandırılacak olan savaşın ilk aşamasında, başta Edirne olmak üzere Rumeli topraklarının büyük bir bölümünü

kaybetmiş ve Balkan sorunlarını çözmek adına Londra'da toplanan Büyükelçiler Konferansı ile de yeni sorun ve müdahalelere açık hale getirilmiştir.¹

Böylelikle Büyük Devletler, Balkan Savaşları'nda Rumeli'deki topraklarının % 83'ünü kaybeden Osmanlı İmparatorluğu'nu, askerî gücünü de büyük ölçüde yitirmiş bir devlet olarak yıkılmaktan zor kurtulmuş bir ülke gözüyle görmeye başlamışlardır.² Bu durum Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki hesaplarını bir an önce hayata geçirmeyi düşünen başta Rusya olmak üzere, kendilerine sunulmuş bir fırsat olarak değerlendiren Büyük Güçler, Rumeli topraklarını büyük ölçüde parçaladıktan sonra, İmparatorluğun Asya topraklarına yönelerek Ermeni meselesini yeniden uyandırmaya koyulmuşlardır. Bu hedef doğrultusunda Ermeni reformu meselesini yeniden gündeme getiren Rusya, Bâbîâlî nezdinde girişimde bulunduğu gibi, 1878 Berlin Antlaşması'nı imzalamış olan diğer Büyük Güç kategorisindeki devletleri de harekete geçirmiştir. Böylelikle Ermeni meselesi önceki safhalarda olduğu gibi 1913'te de, yeniden Avrupa Devletleri'nin Türkiye'ye karşı müşterek cephesi halini almıştır.³ Esas itibarıyla 1913 yılının ilk aylarının, Ermeni meselesinin devletlerarası ilişkilerde kullanılması açısından karışık bir bekleme evresi olduğu kabul edilerek, savaş sona erince yeniden uyandırılacak bir emperyalizm sorunu olduğu öne sürülebilir.⁴ Nitekim I. Balkan Savaşı'nın ardından Taşnaksutyun Komitesi'nin şubelerine dağıttığı beyannâmelerden birisinde “Balkan Savaşı'nın başlaması üzerine siyasî ortamın karışmasıyla Ermeni meselesinin hafiflediği zannedilse de gerçekte meselenin böyle olmadığı, konuyla ilgili zevât, heyetler ve özellikle komitelerin ileride diplomasi masasına koymak ve yararlanılabilir bir şekilde çözümüne zemin hazırlamak için gerekli müracaat ve siyasî girişimlerde bulunulduğu” kaydedilerek, “Küçük Asya meselesinin Rumeli meselesinin çözümünden sonra ele alınmasının kararlaştırıldığı” görüşüne yer verilmiştir. Taşnakların ayrıca, Fransa Hükümeti ve elçiliğinin Ermeni davasına karşı çok sıcak bir ilgi göstermekle birlikte,

¹ Balkan Savaşları'nın Diplomatik Müzakereleri için bkz. Necdet Hayta, *Balkan Savaşları'nın Diplomatik Boyutu ve Londra Büyükelçiler Konferansı (17 Aralık 1912-11 Ağustos 1913)*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2008), 141-143.

² Ömer Turan, “II. Meşrutiyet ve Balkan Savaşları Döneminde Osmanlı Diplomasisi”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç(Tebliğler)*, haz. İsmail Soysal, (Ankara: TTK Yayınları, 1999), 252.

³ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, (Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları, 1990), 206.

⁴ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, (Ankara: TTK yayınları, 1991), c. II/III, 47.

planlarının uygulanması açısından en önemli husus olarak Ermeni davasından dolayı İngiltere ile Rusya arasında bir ihtilaf çıkması endişesi taşındıkları anlaşılmaktadır.⁵ Ermeniler, Ermeni davasına zarar verebilecek böyle bir ihtilaf ihtimaline fırsat vermemek ve aynı zamanda girişimlerini daimi olarak güçlü kılmak için daha baştan gerekli tedbirleri almaktan geri kalmamışlardır. 1912'de İngiliz-Ermeni Derneği ile sıkı ilişkileri olan Eçmiyazın Katogigosu İzmirliyan'ın ölümü üzerine V. Kevork ünvanıyla Katogigosluğa tayin edilen Kevork Sürenyan, Balkan Savaşları dolayısıyla zor durumda bulunan Osmanlı yönetimini Ermeniler lehine ıslâhâta zorlamak için bir yandan Rus Çarlığı nezdinde girişimlerde bulunurken, diğer yandan da meseleyi sadece Rusya insiyatifinde bırakmamak ve Avrupa devletlerini de yanına almak için katogigosluk emirnâmesiyle Bogos Nubar Paşa'yı yetkili temsilci olarak atamıştı. İngiliz işgalindeki Mısır'da etkili ve Mısır Hidivi'nin hizmetinde görülen ve aynı zamanda İngiltere'nin güvendiği şahıslardan da birisi olarak Bogos Nubar Paşa, bu meselede İngiliz-Rus birlikteliğinde etkili olduğu kadar, meselenin Avrupa kamuoyuna mâl olmasında da önemli bir rol oynamıştır.⁶

Eçmiyazın Ermeni Katogigosluğu tarafından Avrupa'da Ermeni davası yönünde çalışma ve müzakerelerde bulunması amacıyla görevlendirilmiş bulunan Bogos Nubar Paşa, ilkin hemen Paris'e giderek işe koyuldu ve 1913 Martı ortalarına doğru, Paris'te Rus Büyükelçisi İsvolski ile görüştü. Bu görüşmede, 1895 yılında ilân edilen Islâhât tasarısında Avrupa denetiminin kabulü gibi, Ermeniler lehine bazı değişiklikler yapılması ve yeni tasarının, Eçmiyazın Katogigosu'nun tasvibinden geçtikten sonra, Rus hükümetine sunulmak üzere büyükelçiye verilmesi kararlaştırıldı.⁷

Aynı çalışma çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Paris Sefareti'ni de ziyaret eden Bogos Nubar Paşa, Sefir Rifat Paşa'ya “yakında yapılacak sefirler toplantısından yararlanarak hem cinslerinin durumlarının düzeltilmesini sağlamak için

⁵ *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri, (Meşrutiyetten Önce ve Sonra)*, haz. Mehmet Kanar, (İstanbul: Der Yayınları, 2001), 80-82.

⁶ERCÜMENT KURAN, “Osmanlı-Rus İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Sorunu, (1912-1914)”, *OTAM*, c. 5, (1994), 227. Bogos Nubar Paşa'nın 10 Kasım 1912'de anılan göreve getirilmesi hakkında bkz. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (İstanbul: Belge Yayınları, 1987,) 383-384. Recep Karacakaya, *Ermeni Meselesi, Kronoloji ve Kaynakça*, (İstanbul: Gökkuşbuca Yayınları, 2007), 237.

⁷ Kuran, “Ermeni Sorunu”, 228.

Ermeniler'de girişimlerde bulunma eğilimi ve düşkünlüğü olduğunu ve Ermeniler arasında ıslâhât, özerk yönetim ve Rusya'ya iltihak gibi cereyanlar mevcut ise de, kendisinin ıslâhât taraftarı olduğunu, Türkiye'den ayrılma fikrine karşı bulunduğunu, ancak bu ıslâhâtın, 1895'te kabul edilen esaslarda olmasını gerekli gördüğünü, ıslâhâtın devletler tarafından temin ve bu teminatın Bâbiâli tarafından kabul edilmesi gerektiğini" söylemiştir. Bu görüşme sonrasında da Paris Büyükelçisi Rifat Paşa da, Büyük Devletlerin müdahalesinden önce bu işi sonuçlandırmak gerektiğini Hariciye Nezareti'ne bildirmiştir.⁸

Bogos Nubar Paşa, Katogigosluk yetkili temsilcisi olarak Paris'ten başlayarak Ermeni davası lehine çalışma ve propagandasını Victor Berard gibi bazı Avrupalı entelejansiye üyeleriyle çalışmalarını yürütürken,⁹ "aralarında Balkan Komitesi'nin etkili üyelerinin de dâhil olduğu, Londra'daki İngiliz Ermeni Komitesi bir hayli etkin faaliyet içinde" bulunmaktaydı. Paris'te Poincaré, Londra'da Grey, Petersburg'ta Sazonof ve bunların İstanbul'daki Sefirleri Ermeni ıslâhâtları konusunda şimdilik biraz bekleme eğilimindeyken, Londra'daki Ermeni Komitesi, altı devlet hükümdarlarıyla kabinelerine gayet etkili bir muhtıra vermişler ve bu muhtıranın bir sureti de Amerikan Başkanı'na gönderilmiştir.¹⁰ Çalışmamızda konu edindiğimiz Ermeni komitelerinin Londra toplantısı da böylesi bir siyasî atmosfer ve gelişmeler sürecinde cereyan etmiş, diplomatik gözlemler bakımından da yakından izlenen bir hadise olmuştur.

Londra Toplantısı'nda Önerilen İslâhât Teklifleri ve Alınan Kararlar

Balkan Savaşı'yla birlikte ortaya çıkan sorunları çözmekten ziyade, İngiliz Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'in belirttiği gibi "herhangi bir konuda en iyi çözümü bulmak değil, Büyük Devletler arasındaki barışı korumak amacıyla"¹¹ 17 Aralık 1912'den beri sürdürülen Londra Büyükelçiler Konferansı'nın müzakereleri sürecinde toplanan Londra Ermeni Komiteleri toplantısı Avrupa'daki Ermeni propagandası

⁸ Recep Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi, (1908-1923)*, (İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2005), 177-178.

⁹ Victor Berard ile Bogos Nubar Paşa'nın faaliyetlerine ilişkin Paris Sefiri'nin gönderdiği raporun metni için bkz. Zekeriya Türkmen, *Vilayât-ı Şarkıye İslâhât Müfettişliği, 1913-1914*, (Ankara: TTK Yayınları, 2006), 117-118.

¹⁰ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. II/III, 48.

¹¹ Hayta, *Londra Büyükelçiler Konferansı*, 26.

hareketinin önemli bir girişimi idi. Londra'daki Ermeni faaliyetlerini yakından izleyen Londra Sefiri Tefvîk Paşa, 19 Mayıs 1913 tarihli yazısında “Ermeni Komitesi adıyla son zamanlarda yeniden canlandırılan eski Balkan Komitesi'nin Ermeni sorunu hakkında aldığı son kararları bildirmekteydi. Tefvîk Paşa, bu konuda Grey'in dikkatini çektiğini söyleyerek bakanın da bu komitenin oluşması işine İngiltere Hükümeti'nin karışmadığı tarzında cevap verdiğini belirtmiştir.¹²

Üyeleri aşağı yukarı eski Balkan Komitesi'nin aynısı olan ve Avam Kamarası'nın bir salonunda düzenlenen toplantıda komite tarafından alınan karar şöyledir:

“Bu konferans üyeleri mensup oldukları ülkelerde düzenli teşkilâtı olan komitelerin devamlılığı için çalışmayı, Ermeni sorunu hakkında kamuoyunu aydınlatıp yol gösterme görevini aralıksız sürdürmeyi, gerek halkın çıkarlarına ilişkin ıslâhâtın yapılması ve gerekse Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunması için gereken yetkiyi bağlı buldukları hükümetler üzerinde kullanmaktan çekinmemeyi ve komite üyelerini birbirleriyle devamlı ilişkide bulundurmaya taahhüt ederler.” Bu toplantıda İngiliz delegeteri dışında Fransız komitesi delegetesi, Robert de Caise, Alman komitesi delegetesi, J. Lepsius, İsviçre komitesi delegetesi Léopold Favre, René Caparède, Rahip Adolf Hofman Pasteur ve Ermeni komiteleri murahhasları Bogos Nubar Paşa ve H. N. Musdiçyan hazır bulunmuşlardır.¹³

Fransız Dışişleri Bakanlığı'nın Quai d'Orsay Arşivleri'nde yer alan “Armenie, Anatolie, Cilicie” konulu belgeleri kapsayan dosyada bulunan confidentielle (gizli) ibareli notlarda Ermeni komitelerinin Londra toplantısı ile bu toplantıda alınan kararlar hakkında bilgi verilmektedir. “Ermeni Sorunu- Londra Toplantısı” başlıklı yazıda özetle şu bilgilere yer vermiştir:¹⁴

¹² Münir Süreyya Bey Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasî Tarihçesi (1877-1914)*, haz. U. Demirbaş, R. Karacakaya, M. Demirel, A. O. Çınar, S. Dilber, N. Koltuk, Ü. Ünemlioğlu, (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2001), 80-81.

¹³ Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasî Tarihçesi*, 80-82, Karacakaya, *Türk Kamuoyu*, 184-185

¹⁴ Les Archives du Ministère des Affaires Etrangères Paris, (AMAE), “Ermeni Sorunu-Londra Toplantısı”, *Arménie, Anatolie, Cilicie*, v.88, (4 Mayıs 1913), 72/1.

1-Ermeniler tarafından Büyük Güçler'e sunulmuş bulunan reformların hayata geçirilmesi isteminin çeşitli hükümetler katında desteklenmesi için, bu yakınlarda Berlin'de, Cenevre'de, Londra'da, Paris'te ve Saint-Petersburg'ta sadece Avrupalılar'dan oluşan komiteler kurulmuştur.

2-İngiliz Komitesi'nin daveti üzerine, Rus temsilci hariç olmak üzere, diğer üyelerin katılımıyla 25 Nisan 1913'te Londra'da Avam Kamarası'nın bir salonunda uluslararası bir toplantı tertip edilmiş bulunmaktadır. Rus temsilci toplantı kararlarını daha sonra yazılı olarak onaylayarak toplantıya katılmış olacaktır. Aynı zamanda Ermeni Millî Meclisi üyelerinin de davet edilmiş olduğu toplantının amacı, ilk planda, Ermenilerin taleplerine ilişkin programın tam olarak bilinmesini sağlamak, ikinci planda ise müşterek bir tavır üzerinde karar kılmaktır.

3-Konferansın kurul başkanı, sonuca bağlanmasını temenni ettiği hususları dikkatlere sunmuştur. Buna göre, bugün Ermeniler, 1895'te Büyük Devletler tarafından hazırlanan reform tasarısında belirlenmiş ve sadece Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinde öngörülen reformların uygulanmasından başka bir talepleri bulunmadığı gibi, Büyük Güçler de onları, bir özerklik ya da ayrılma düşüncesinden uzaklaştırmakta ortak bir fikre sahip olduklarını ilân etmiş bulunmaktadır. Delegation tarafından hazırlanmış reform tasarısının başlıca hükümlerinin bir dökümü kurul başkanı tarafından yapılmıştır.¹⁵

Buna göre konferans Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde bulunan komiteleri adına şu programı teklif etmiştir.

a- Büyük Devletlerin uygun göreceği, bir Avrupalı fevkalâde komiserin padişah tarafından atanması.

b- Büyük Devletlerin bakanlarının da dâhil olmaları koşuluyla daimî bir teftiş ve kontrol komisyonunun kurulması.

c- İdarî reformlar için üyelerinin yarısı Ermeni, yarısı Müslüman olmak üzere seçilmiş bir vilâyet genel meclisinin kurulması ve bu meclisin 1880 vilâyet reformu kanunu tarafından öngörülen görev ve yetkilere sahip bulunması.

¹⁵ AMAE, "Ermeni Sorunu-Londra Toplantısı", 72/1.

d- Avrupalı subaylar ile yarısı Müslümanlardan, yarısı da Hristiyanlardan olmak üzere mahallî polis ve jandarma teşkilatının kurulması.

e- Avrupalı yargıçların katkılarıyla 1895 tarihli tasarıda öngörölmüş temeller üzerinden mahallî mahkemelerin yeniden tanzim edilmesi.

f- Mâlî teşkilatta Osmanlı Bankası'nın müdahalesiyle Makedonya için kabul edilmiş olan sisteme benzer bir finansal reforma gidilmesi.

g- Mağdur ve zarar gören çiftçilere tazminat verilmesi için idarî tedbirler alınması.

h- Doğu Anadolu halkı ile göçebe ve Kürt aşiretlerin kontrolü için önlemler alınması.

ı- Dinî ve millî kimliklerden kaynaklanan imtiyazlar ile hakların sürdürölmesi.

i- Rumeli'den dalga dalga gelmekte olan göçmenlerin çokluğu ve Balkan Savaşı'na katılan Osmanlı askerlerinin dönüşünden dolayı Ermenilerin yaşadıkları vilâyetlerin uğrayacağı tehlike derhal büyük devletlerin dikkatlerine sunulmalıdır.¹⁶

4- Bu program, Ermeni toplumunun durumunun pek de parlak olmadığını haklı çıkardığı gibi, belirgin bir itidâl çerçevesinde meşruiyeti bulunan derin bir etki olarak düşünmelidir.

Bu bakımdan konferansta oybirliğiyle kabul edilen önerge doğrultusunda “konferans üyeleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünün sürdürölmesine binaen, Ermenilerin himaye edilmeleri için bildirilmiş reformlardan yana çabalara destek olarak onları savunmak için, hükümetler nezdinde harekete geçmek ve Ermeni meselesi hakkında kamuoyunu aydınlatmak üzere mensubu oldukları ülkelerde kurulmuş olan komitelerin çalışmalarına devam etmeleri ve birbirleriyle sürekli temasta kalmaları yönünde taahhütte bulunmuşlardır.”¹⁷

Fransız Dışişleri Bakanlığı'nda yer alan Londra Ermeni Komitesi'nin 25 Nisan 1913 tarihli toplantısına ilişkin kayıtlarında Ermeni ıslâhâtı sorununa ilişkin olarak Alman diplomatik çevrelerinin görüş ve düşüncelerinin yakından takip edilmekte olduğu anlaşılmaktadır. Ermeni Komitesi'nin Londra Toplantısı'na ilişkin kayıtlarının

¹⁶AMAE, “Ermeni Delegeleri Tarafından Hazırlanmış Reform Hükümlerinin Esasları”, 91-92. Ayrıca bkz. Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasî Tarihçesi*, 81-82.

¹⁷AMAE, “Ermeni Sorunu-Londra Toplantısı”, 73/2.

bulunduğu dosyada yer alan notlarda Ermeni meselesinde Alman görüşlerine de yer verilmiş bulunuyor. Çok gizli ibareli ve 14 Mayıs 1913 tarihli notlarda Berlin Armenofil Komitesi'nin Alman delegesi tarafından Londra'da yapılan açıklamalarına yer verilmiştir. Londra Ermeni Komitesi Toplantısı'na Berlin Armenofil Komitesi'nin önde gelen üyesi Protestan Rahip Johannes Lepsius katıldığına göre açıklamalar, anılan kişiye ait olmalıdır. Alman delegenin yaptığı açıklama özetle şu görüş ve düşünceleri ihtiva etmektedir:

1- Alman Hükümeti Türkiye Asyası'ndaki topraklarının bütünlüğünün sürdürülmesi arzusundadır. Bu amacın başarısı ve sürekliliği için dâhilî anlaşmazlık ve tahriklerin tümünü uzaklaştırmada reformların temel faktör olacağına inanmaktadır.

2- Netice itibarıyla Alman Hükümeti, reformların uygulanmasından yana olacak ve dahası bu reformların etkili olabilmesi için bir Avrupalı'nın kontrolü ile bu reform programının yerleştirilmesinin lüzumuna inanmaktadır.

3- Ancak yine de bu kontrol, diğer Büyük Güçler'in himayesinde olsa bile, kontrolün icrası sadece bir gücün himayesi şeklinde değil, devletlerarası bir himaye tarzında olmak zorundadır.

4- Alman Hükümeti, Avrupa'ya önerilmiş reformların uygulanmasında bizatihi inisiyatif almak istemiyor. Fakat İngiltere'nin ya da tercihen Fransa'nın alacağı inisiyatifte tümüyle destek olacaktır.¹⁸

Almanya, böylelikle Ermeni meselesi sürecinde iki yönlü bir siyaset izleyerek, bir taraftan Osmanlı Asyası'nda diğer güçlerin tabiriyle Cermenik bir yayılmayı sürdürürken, diğer taraftan da bu meseleden ya da Osmanlı topraklarında olası bir parçalanma veya nüfuz alanı oluşturma ameliyesinde mevcut olacağını göstermeye çalışmıştır.

Ermeni komiteleri delegelerinin Londra Toplantısı'na ilişkin olarak *Tanin* gazetesine de bazı bilgilerin yansıdığı anlaşılmaktadır. Gazetenin 24 Nisan 1913 tarihli nüshasında yer alan "Avrupa'da Ermeniler Lehine Propaganda" başlıklı yazısında muhtelif memleketlerin meşhur zatlarından oluşan İngilizler, Fransızlar, Almanlar ve İsviçrelilerin Ermeni meselesi lehine propaganda için Ermeniler'den ayrı olarak hususi

¹⁸ AMAE, "Ermeni Sorunu-Alman Düşüncesi", 74.

komiteler teşkil ettikleri belirtilerek bu komitelerin amaçlarına hizmet etmek bakımından gayet önemli işler yaptıklarından bahisle, Petersburg'ta dahi Rus meşhurlarından mürekkep bir komitenin oluşturulmaya çalışıldığını haber vermektedir. Aynı haberde Bogos Nubar Paşa Başkanlığındaki Ermeni heyetinin ise Rus Hükümeti'nin tavsiyesi üzerine müsait vaktin gelmesini bekleyerek şu sıralar ıslâhât layihasının tertip ve tanzimiyle uğraştığı kaydedilerek alınan karar gereğince Ermeni milleti ve Ermeni katogigosluğu adına Düvel-i Muazzama'ya yalnız bir layiha sunulacağını açıklamaktaydı. Gazetenin verdiği bir diğer bilgi ise Ermeni meselesinin savunulması için Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde kurulmuş olan komitelerin yanı sıra Londra'daki Balkan Komitesi'nin bir Ermeni komitesi oluşturarak en yakın sürede beynelmilel büyük bir miting düzenleme yolunda almış olduğu karardır.¹⁹

Tanin gazetesinin 9 Mayıs 1913 tarihli sayısında yer alan "Propaganda İçin" başlıklı yazıda ise 25 Nisan 1913 Cuma günü Ermenilere karşı hüsn-ı teveccühleriyle bilinen bazı Avrupalılar tarafından Londra'da bir toplantı yapıldığı duyurulduktan sonra, katılımcıların isimleri belirtilerek, Ermeni davasının savunuculuğu ile bilinen Fransız Victor Berard'ın daveti geç alması nedeniyle toplantıda hazır bulunamadığı açıklanmıştır. Bahse konu toplantıya Rusya'nın önde gelen sosyalistlerinden Maksim Kovalevsky' de davet edilmiş olmasına rağmen, bizzat gelemediğinden ayrıntılı bir mektup yazarak Ermeni meselesine ilişkin toplantının önemini beyan etmiştir. Bu mektup toplantıda okunduğu vakit büyük bir coşku oluşturmuştur. Sabah 10'dan akşam 6'ya kadar süren müzakereler neticesinde, Ermeni meselesi hakkında Avrupa'nın bütün memleketlerinde propaganda icra ve büyük mitingler düzenlenmesi yönünde bir karar alındığı gazetenin aktardığı bilgiler arasında yer almıştır.²⁰

Londra Toplantısı'nı İzleyen Günlerde Avam Kamarası'nda Ermeni Meselesi Tartışmaları (8 Mayıs 1913)

Osmanlı İmparatorluğu'nun Londra Sefiri Tefik Paşa, Ermeni Komitesi adıyla canlandırılan eski Balkan Komitesi'nin Ermeni sorunu hakkında aldığı son kararlardan hareketle doğu sınırlarımızda yeni bir Makedonya sorununun oluşmasına engel olmak

¹⁹ *Tanin*, 24 Nisan 1913, nr.1580, 4.

²⁰ *Tanin*, 9 Mayıs 1913, nr.1595, 3.

için ciddi ıslâhât tedbirlerinin alınması lüzumuna işaret etmişti.²¹ Bâbîâlî, gerek savaşın yarattığı siyasal baskı ve gerekse Ermeni meselesinin yeniden harekete geçirilmiş olmasından kaynaklanan diplomatik zorluklar nedeniyle, Taşnak baskısı yüzünden görevini bırakmış olan Patrik Ormanyan'ın da fikrini alarak kısa sürede bir ıslâhât paketi hazırlamış ve bu paket 24 Nisan 1913'te İngiliz Hükümeti'ne sunulmuştur.²² Ermeni meselesinin reformlar yoluyla yeniden uyandırılmasında önemli rolü olan İngiliz Hükümeti, Osmanlı Hükümeti'nin bu girişimi karşısında, bir taraftan Rusya'nın bu meseledeki politikasını dikkate alırken, diğer taraftan da halihazırdaki politik menfaat ve dengeler çerçevesinde gizli bir diplomasi yürüttüğü sırada, sorun, Avam Kamarası'nda müzakere konusu olmuştur.

İngiliz Parlamentosu'nun 8 Mayıs 1913 tarihli toplantısında İskoç kökenli liberal politikacı John Annan Bryce, yaptığı konuşmada Arnavutluk ve Karadağ sorunu hakkında görüşlerini açıkladıktan sonra, herkesin gözü önünde Ermeni meselesinin de gündeme taşınması gerektiğini belirtmiştir. Bu düşünceden hareketle, özellikle İškodra sorununun da çözüme bağlanmasıyla birlikte Rumeli'deki askerî birliklerin Anadolu'ya sevkine karar verildiğini, şimdilik bu birliklerin İzmir ve İzmir'in yakın yerlerine yerleştirilmekle beraber, bozguna uğramış çok sayıda askerî birliğin savunmasız bir toplumun içinde yaratacağı sakıncaları dile getirmişti. Bu görüşle sözü Ermeni meselesine getiren Bryce, 1878 Berlin Antlaşmasıyla, Bâbîâlî'nin sorunun çözümü için harekete geçmek vesilesiyle kaçmasına fırsat verildiğinden bu yana, bu meselenin halli konusunda, hiçbir zaman bu dönem kadar uygun bir ortam oluşmadığını belirtmiş, böylelikle mevcut siyasî şartların kendilerine bir fırsat sunduğunu hatırlatmıştır.²³ Savaşın sonucuna etkisi olacak şekilde kesin çözüm için, bu sorunun yeniden uyandırılması zorunluluğunu açıklayan Bryce, meseleyi gündeme taşımak için önemli iki gerekçenin bulunduğunu belirtmiştir.

Bu gerekçelerden birisi, Büyük Güçlerin hemen hepsinin Türkiye Asyası'nın toprak bütünlüğünün korunması ve sürdürülmesi konusunda müşterek bir fikre sahip

²¹ Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasî Tarihçesi*, 80.

²² Erdem Karaca, "Hüseyin Cahit Yalçın'ın Kaleminden Şarki Anadolu Islâhâtı (1913-1914)", *Gazi Akademik Bakış*, c. 4/7 (2010), 167.

²³ AMAE, "İngiliz Parlamentosu Avam Kamarası", (8 Mayıs 1913 Tarihli Seansı), 86.

olmalarıdır. Ancak Türkiye Asyası'ndaki Hristiyan nüfusun güvenliği ve yaşamı meselesi garantiye alınmadıkça, bu bütünlüğü sürdürmek kesinlikle mümkün olmayacaktır. Bu olgu, Türkiye Avrupası için de geçerli olmuştur. Bu itibarla Rumeli vilâyetlerinin son 50-60 yıllık periyodu süresince sürüp-gelen parçalanmasına nezaret ettiklerini belirten Bryce, bugüne kadar ortaya çıkan durum itibarıyla Balkanlar'da birinden diğerine hiçbir şey bırakmayacak şekilde bağlarını kopartmış olmalarını milletlerin sorunlarının çözümü için bir yol olarak görme eğilimindedir. İmparatorluğun Doğu vilâyetlerinde meskûn olan Ermeniler için de etkin ve somut tedbirler alınmadığı ve gerekli düzenlemeler yapılmadığı takdirde aynı fenomenin Asya'da da cereyan edeceğine dikkati çeken İngiliz parlamenter, “bazı belirtilerin Rus müdahalesi konusunda Ermenilerin ciddî bir davette bulduklarını gösterdiği” görüşüne yer vermiştir. Ermenilerin Rus egemenliği altında ne dinlerini, ne de milliyetlerini koruyabileceklerini, en iyi çözümün şimdilik Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olarak sürdürmelerinde yattığını açıklayan Bryce, onların taleplerinin karşılanarak, Rusya'nın yardımına muhtaç olmalarından kurtarılmaları gerektiğini, umutsuzluk ve karamsarlığın devamı halinde, Ayastefanos'tan beri Ermeni davetine amade Rusya'nın yardımlarıyla bir gün İmparatorluk'tan kopartılmış Ermenistan ile yüz yüze gelinebileceğini ileri sürmüştür.

İngiliz parlamenter Ermeni sorununun uyandırılmasında ikinci bir gerekçe olarak da Türkiye'nin mâlî ve finansal sorunları dile getirmiştir. Türkiye'nin finansal sorunları çözülmedikçe ve bu meselede bir güvence oluşturulamadığı sürece, gündeme getirilecek idarî reformların başarısına itibar etmeyen Bryce, sözü daha sonra bu meselede Almanya'nın tutumuna getirerek şu görüşlere yer vermiştir:

“Berlin Antlaşması'nın imzalanmasından itibaren geçen bu 25 yılda, bu sorunla ilgili olarak Almanya'nın menfaatleri tamamen değişti. Prens Bismark için söylenir ki, Ermeni meselesi Almanya için bir menfaati haiz değildir. Şimdi ise tam tersine onun için fevkalâde yüksek bir menfaat meselesi oldu. Zira, son 20 yıl boyunca, Almanya, Marmara Denizi ile Basra Körfezi arasında büyük demiryolu projeleri yürütmeye ve hazırlamaya koyuldu.”²⁴

²⁴ AMAE, “Avam Kamarası”, (8 Mayıs 1913), 87.

İngiliz parlamenter, Almanya'nın demiryolu projelerinin geçtiği güzergahlarda bulunan kimi vilâyetlerdeki Ermenilerin, Almanların bu girişimini, kendileri açısından bir güvence olarak telakki ettiklerini belirterek, gelinen noktada, Almanların da bu sorunda çok yüksek bir menfaate sahip olduklarını açıklamıştır.

J. Annan Bryce Avam Kamarası'ndaki konuşmasında Ermeni meselesi konusunda Rusya'nın menfaatleri ile Ermenilerin kendi aralarında giderek gelişen uyumu değerlendirdikten sonra, Londra toplantısında görüşülen konular hakkındaki görüş ve düşüncelerini açıklamıştır. Bu reform tasarısını oldukça mutedil bulan ve bir özerklik planından ziyade 1895 tarihli reform muhtırasında belirtilen esasları içermekle birlikte, kimi hükümleriyle, belirtilen tasarımın biraz ötesine geçen istekleri kapsadığı görüşüne yer veren İngiliz parlamenter, öne çıkan hükümleri onaylayan açıklamasının ardından mevcut talepleri, kabulü kaçınılmaz bir reform tasarısı olarak değerlendirmiştir. Bryce, konuşmasını tamamlarken Ermeni reformları konusu hakkındaki düşüncelerini öğrenmek bakımından Dışişleri Bakanı ile diğer Büyük Güçler'in temsilcileriyle görüştüğünü, ortaya çıkan görüşün, çeşitli ülkelerdeki Ermeni komitelerinin de benzeri talepleri kapsayan çalışmalar içinde buldukları ve bu asgarî seviyedeki taleplerin İmparatorluğun Asya'daki varlığı açısından da ivedilikle uygulanması gereken bir program olduğu şeklindeki bir temayüle şahit olduğunu kaydetmiştir.²⁵

İngiliz Parlamenter J. Annan Bryce'nin konuşmasının ardından aynı toplantıda, yine İskoç kökenli bir başka parlamenter olan M.T.P. O'Connor söz alarak konuşmasında özetle şu görüşlere yer vermiştir:

“Bu sorun, bu son aylar boyunca tüm Avrupa ülkelerinde çok büyük sayıda kişinin yakın ilgisini meşgul etmiştir. Armenofil komitesi ikisi Londra'da olmakla birlikte burayla sınırlı değil, Paris'te, Berlin'de, Rusya'da, İsviçre'de ve zannediyorum her yerde mevcut. Özellikle İsviçre'de sorunun çok derin duyguları taşıdığı görülmektedir. Bu sorunla ilgili komitelerin mevcut olmaları ve onların meseleyi gündemde tutan girişimleri Avrupa kamuoyunun ortak vicdanını uyandırmıştır. Bu komitelerin mevcudiyetine rağmen sessizliğimizi koruduk ve bu durum son birkaç ay boyunca bizde üzüntü yaratmıştır. Zira Balkan Savaşı'nın sonundaki müzakerelerde

²⁵ AMAE, “Avam Kamarası”, (8 Mayıs 1913), 88/3.

Ermeni meselesinin de Büyük Güçlerce çözüme bağlanması ve reformların benimsettirilmesi gerekliliğine inanmıştık. Sessizliğimizin bir başka nedeni de, Büyük Güçlerin birbiri ardınca birdenbire beliriverecek anlaşmazlıklar nedeniyle tahrik edilebilecek bir Avrupa Savaşı'nın korkunç bir endişeye yol açmasıdır. Bu şartlarda bu sorunun, ihtimal ki, yaratacağı tehlikeler ve hesapsız davranışlar bize yanlış olacakmış gibi göründü. İnancımız odur ki, şayet bugün yaptığımız gibi bu mecliste de Ermeni dostlarımıza sessiz kalmayı sürdürmede ısrar edersek onlara yönelik ilgi ve samimi dostluğumuzun kaybolduğu düşüncesinin işareti olarak yorumlanıp, menfaatlerimiz zarar görecektir. Biz bu sorunda hükümete güvendik. Bu tartışma onun üzerinde bir baskı oluşturmaya yönelik değildir. Bu açık bir tartışmadır. Bu, onlar adına söz konusu olanların, onlar için ve Avrupa'da İngiltere'nin dostluğunun onlardan yana ve burada Ermeni dostluğunu göstermek içindir. Eğer sorun dikkate değer bir saydamlıkla takdim edilirse, tüm dürüstlük ve şerefimle sadece gözlem ve düşüncelerimi en ince noktalarına kadar anlatma ihtiyacını taşıyım.”²⁶

İngiliz parlamenter O'Connor'da, yukarıda Ermeni meselesi konusundaki görüş ve düşüncelerini açıklamış olduğumuz J. Annan Bryce gibi Ermeni meselesi uğruna çalışan bir parlamenter idi. Bu bakımdan halihazırdaki ortamın bu meselenin çözümü için en uygun siyasal ortam olduğu görüşünü tekrarlayan O'Connor, Ermeni reformlarının Ermenilere olduğu kadar, Türklerin ve Türkiye'nin çıkarları için de yararlı olacağı düşüncesiyle Ermeni komiteleri delegeleri tarafından kaleme alınmış yeni düzenlemelere büyük bir güçle destek vereceğini belirtmiştir. Bu reformların hayata geçirilmesi halinde imparatorluğun bütünlüğünün korunabileceğini, kaos ve anarşinin yerini de normal düzenin alacağını, bu gelişmenin Ermenilere olduğu kadar Türklere de yararlı olacağından bahisle O'Connor, özellikle Müslümanlar'ın reformlardan şikâyet ve yakınmalarda bulunacaklarını dile getirmiştir. Ermeni reform taleplerinin Büyük Güçlerin de muvafakat edecekleri nitelikte taleplerden oluştuğuna inandığını açıklayan İngiliz parlamenter, hiçbir büyük gücün İngiltere kadar büyük bir samimiyetle bu

²⁶ AMAE, “Avam Kamarası”, (8 Mayıs 1913), 88/3.

reformlara muvafakat etmeyeceğini iddia ederek finansal yardım meselesi hakkındaki görüşlerini açıklamaya koyulmuştur.²⁷

Avam Kamarası'nda 8 Mayıs 1913 tarihli oturumda yapılan bu konuşmaları müteakiben söz alan İngiliz Dışişleri Bakanlığı Müsteşar Yardımcısı Accland, “Ermeni meselesi hakkında söz alan iki üyenin belirttikleri gibi bu sorunun çok önemli bir sorun olduğu” tespitinden hareketle son birkaç aydan beri adı geçen parlamenterlerin Parlamento’da sıkıntılı sorunları ortaya koymaktan kaçınmalarını anlamakla birlikte bunun, özellikle Ermeni meselesinin tartışılmadığı anlamına gelmediğine vurgu yapmıştır. Bu son aylarda, Ermeni meselesine ilişkin sorunlar kamuoyunda tartışılmıyormuş gibi görünmesine rağmen bir takım cemiyetler ile Armenofil komitelerden Ermeni meselesine ilişkin sorunların gündemde olduğunu işittiklerini ve bildiklerini belirten müsteşar yardımcısı, milletvekillerinin belirttikleri gibi her ne olursa olsun bu meselenin hiçbir şekilde unutulmayacak açıklıkta bir mesele olduğunu ileri sürmüştür.²⁸

Accland konuşmasında, Bâbıâlfî'nin bu mesele hakkında bir takım girişimlerinin olduğunu belirtmekle beraber, bu konuda İngiliz Hükümeti'nin çıkarlarını göz önünde bulundurma gerçekliğini hatırlatarak, halihazırda özellikle Rumeli'den Anadolu'ya gerek askerî birliklerin geçişlerine ve gerekse diğer sivillerin göçlerine belirli ölçülerde nezaret ettiklerini bazı örneklerle açıklamıştır. Ermeni sorununun kimi zaman fazlasıyla abartıldığı, Türk Hükümeti'nin egemenliğinin nispeten herkesin ortak iradesi olmakla beraber Liverpool vekillerinin belirttikleri gibi Türkiye Asyası'nda öncelikle iyi bir idarenin tesisi ve düzenin korunmasına ihtiyaç bulunduğu görüşlerini desteklediğini belirtmiştir. Türkiye ile Büyük Güçlerin bu meseleyi müzakere ve müdahale etme fırsatının yakında gerçekleşeceğini belirten müsteşar yardımcısı, “bu noktada hatırdan çıkarılmaması gereken iki temel noktadan birisi, reform müktesebatını geliştirmek için Türkiye'ye bir şans vermek iken, diğeri ise uyandırmış bulunduğumuz sorunu sonuca bağlamak için özenli bir şekilde çalışmak zorunda olmaktır” görüşüne yer vermiştir. Diğer büyük güçlerle müştereken göz önünde bulunduracakları kriterler

²⁷ AMAE, “Avam Kamarası”, (8 Mayıs 1913), 89/4.

²⁸ AMAE, “Avam Kamarası”, (8 Mayıs 1913), 89/4.

çerçevesinde sorunu her yerde ortaya koymaya hazırlanacaklarını ve böylelikle etkili bir şekilde harekete geçmek yoluyla fazlasıyla en iyi sonuçları alacaklarına inandıklarını açıklayan müsteşar yardımcısı, diğer üyelerin belirttikleri görüş ve düşüncelerle aynı kanıda olduğunu vurgulamıştır.²⁹

İngiliz Dışişleri Bakanlığı Müsteşar Yardımcısı'nın konuşması, 1913 yılının Nisan ve Mayıs aylarında giderek daha ağırlıklı bir şekilde gündem oluşturmaya başlayan Ermeni meselesi ile özellikle Şark vilâyetlerine odaklanmış reform taleplerine ilişkin tartışmalarda İngiliz Hükümeti'nin resmî görüşlerini yansıtmaya çabası olduğu anlaşılmaktadır. Hiç şüphesiz ki, İngiliz yönetiminin Ermeni meselesi hakkındaki yaklaşımları bilinmekle beraber, bir taraftan Bâbiâli'nin 24 Nisan 1913 tarihli İngiltere nezdinde yaptığı ıslâhât planına ilişkin girişimine vereceği cevabın yarattığı tereddütler, diğer taraftan Ermeni reformları konusunda diğer güçlerle birlikte ortak bir sorumluluk almak istiyormuş gibi bir diplomatik tavır içinde bulunması, gerçekte bu meselede ne şekilde avantaj sağlayabileceğine ilişkin bir arayışın ifadesi olarak kabul etmek gerekir. Nitekim Osmanlı Hükümeti'nin ıslâhât girişimleri konusunda yaptığı girişimi bir süre sürüncemede bırakmış olması böylesi siyasi beklentiyi tezahür ettirmektedir. Dolayısıyla Avam Kamarası'nda ortaya konulan görüş ve düşünceler sadece Ermenilere değil, aynı zamanda diğer güçlere de yansıtılan bir mesaj olarak kabul edilmelidir.

Londra Toplantısı Sonrasında Reform Tartışmalarına İlişkin Diplomatik Değerlendirmeler

Balkan Savaşı sırasında önde gelen Avrupa ülkelerinde kurulan Ermeni Komiteleri'nin delegeleri tarafından 25 Nisan 1913 tarihinde Londra'da gerçekleştirilen toplantı ile Bâbiâli'nin reformlar konusundaki 24 Nisan 1913 tarihli ıslâhât programına ilişkin İngiliz Hükümeti'ne müracaatı nüfuzlu başkentlerde görev yapan diplomatların başlıca müzakere ve münakaşa konularından birisini oluşturmuştur. Gerçekte Büyük Güçlerin bu dönemde bu sorunları böylesine öne çıkarmaları kendi aralarındaki pazarlıklarla İmparatorluğu fiilî nüfuz bölgelerine ayırma planlarının bir parçası olduğu açıktır.

²⁹ AMAE, "Avam Kamarası", (8 Mayıs 1913), 90/5.

Fransa'nın Berlin Büyükelçisi Jules Cambon, Bakanlığına gönderdiği "Anadolu Sorunu" başlıklı raporunda, Ermeni reformları konusunda kendi birimlerinde kaleme alınan değerlendirmeleri analiz ettikten sonra Londra'da Ermeni komiteleri delegeleri tarafından alınan kararlar hakkında kısa bir değerlendirmede bulunduktan sonra bahse konu düzenlemeleri raporunun ekinde sunmuştur.³⁰

Dönemin Fransız diplomasisinde önemli bir yeri olan ve bir süre de İstanbul'da Fransız Büyükelçiliği görevini yürüten Fransa'nın Londra Büyükelçisi Paul Cambon'un kardeşi Jules Cambon, Ermeni meselesinde Alman görüşlerini değerlendirirken özellikle Johannes Lepsius'un görüşlerini içeren dört maddelik açıklamanın üçüncü maddesi üzerine odaklanmıştır. Burada belirtilen Vilayât-ı Sitte'de "Büyük Güçler'in himayesinde bir kontrol sistemi oluşturulma mecburiyeti olsa bile, bunun sadece tek bir gücün himayesinde değil, uluslararası bir kontrol sistemi şeklinde olması gerektiği" yönündeki açıklamayı Almanların bir kontrol ya da himaye düşüncesine karşı olumsuz bir fikir beyanı olarak açıklayan Cambon, "özellikle üçüncü maddeyi not etmek gerektiğini ve bu gözlem hakkında ekselanslarının dikkatini çekmek istediği" tespitinde bulunmuştur.³¹ Berlin Armenofil Komitesi'nin Alman delegesinin Londra'daki toplantıda özellikle bölgedeki Ermeniler arasında yapılan Rus tahriklerinin ihtimal ki, giderek yaygınlaşacağı endişesiyle hareket ettiğini, ancak bu kaygının gerçekte Almanya'nın bölge ile ilgili duygularını yansıttığı görüşünü savunan Cambon, Almanların sürdürülebilir bir barış ortamının sağlanması için, Büyük Güçler'in Türkiye Asyası'nda, Türkiye Avrupası'ndan çok daha fazla uzlaşma ihtiyacını öne çıkardığı değerlendirmesinde bulunmuştur. Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya'daki devamı düşüncesini bugünlerde sürekli dile getirmesi konusunda Cambon, Doğu'da görevli Fransız diplomatlarının yazışmalarında da görüldüğü üzere bir ihtiyaç olduğunu kabul etmekle birlikte, Almanların niyetlerinin Fransa'da endişe ve güvensizliklere yol açtığını, bu durumun nedenin ise onların endişe verici tasarılarından kaynaklandığını belirterek şu değerlendirmede bulunmuştur:

³⁰ AMAE, "Jules Combon'dan Dışişleri Bakanlığına Anadolu Konusunda Rapor", *Arménie, Anatolie, Cilicie*, v. 88, nr. 279, (26 Mayıs 1913), 103.

³¹ Londra Toplantısındaki Alman Düşünceleri hakkında AMAE, "Ermeni Sorunu-Alman Düşüncesi", 74. AMAE, "Avam Kamarası", (8 Mayıs 1913), 90/5.

“Bu endişeler haksız değildir. Ancak yine de Almanya'nın Türkiye Asyası'nda sonuca ulaşmak için kullandığı araçları ve yaptığı çalışmaların farkına varmak ve onları anlamak gerekmektedir. Almanya Türkiye Asyası'nda çok derinden giderek bahçenin köpeği (Le rôle du chien du jardinier) rolünü oynamaktadır. O, gerçekte orada kimseye dokunmak istemiyor. Fakat eğer Müslüman İmparatorluğu'ndan bir parça düşerse, o, orada payını alacaktır.”³²

Öte yandan, Bâbiâli'nin 4 Haziran 1878 tarihinde İngiltere ile imzalamış bulunduğu Kıbrıs Anlaşması'na dayanarak Londra Büyükelçisi Tevfik Paşa vasıtasıyla yaptığı 24 Nisan 1913 tarihli teklifi özellikle İngiliz-Rus ve Fransız diplomatları arasında örtülü bir diplomasinin harekete geçmesine neden olmuştur.³³ İngiltere bir taraftan Ermeni meselesinde önemli bir inisiyatifini elinde tutmak isterken, diğer taraftan aynı blok içerisinde yer aldığı müttefikleri Rusya'nın tepkisini kontrol etmeye çalışmaktaydı.

İngiliz Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'in 15 Mayıs'ta Tevfik Paşa'ya Bâbiâli'nin teklifini Rus Hükümeti'ne açıklamasından³⁴ sonra Rusya'nın harekete geçtiği anlaşılıyor. Fransa'nın Londra Büyükelçisi Paul Cambon, Bakanlığına yazdığı 23 Mayıs 1913 tarihli raporunda Bâbiâli'nin İngiltere'ye teklifi konusunu görüşmek üzere Rus Büyükelçisi Kont Benckendorff'un kendisini ziyarete geldiğini, Sazonov'un reform programının Üçlü İtilâf Sefirleri tarafından değerlendirilmesi için girişimde bulunacağı izlenimini edindiğini bildirmişti.³⁵ Anadolu'nun kimi vilâyetlerinde yaşayan çok sayıdaki Ermeniler için Rusya'nın İngiltere ve Fransa'yı da göreve davet etmesini heyecan verici bulan Paul Cambon, İngiltere, Rusya'nın Türkiye Ermenileri üzerindeki çıkarlarını eline almış gibi görünmekten ve Petersburg'un sitemlerinden kaygı duyarken,

³² AMAE, “Jules Combon'dan Dışişleri Bakanlığına Rapor”, 103/1.

³³ Kıbrıs Anlaşması 2 maddeden ibaret bir ittifak antlaşmasıdır. 1. maddenin 1. paragrafına göre, Rusya, Kars, Ardahan ve Batum'u elinde tutmaya devam ettiği gibi, ayrıca, başka herhangi bir Osmanlı toprağını da eline geçirmek için teşebbüste bulunursa, İngiltere devleti, “memalik-i mezkûreyi silâh ile muhafaza ve müdafaa” edecektir. 1. maddenin 2. paragrafında belirtilen ilk husus ise Osmanlı Devleti'nin topraklarında bulunan Hristiyan tebaa için, iki devlet arasında kararlaştırılacak ıslâhâtı yapmasıydı. Bunun anlamı İngiltere'nin Ermeni sorununu ele almaya hazırlanacağı idi. Bkz. Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, (Ankara: TTK Yayınları, 2003), 535. Kuran, “Ermeni Sorunu”, s. 229.

³⁴ Kuran, “Ermeni Sorunu”, s. 229.

³⁵ AMAE, “Paul Cambon'dan Dışişleri Bakanlığına Türkiye'de Reformlar Hakkında”, v. 88, nr. 295, (23 Mayıs 1913), 93.

Rusya'nın meseleyi Üçlü İttifak arasında müzakere etme girişimini başlattığına dikkati çekmiştir. Kont Benckendorff'un kendisini ziyaretinden sonra Grey ile görüşmek üzere Foreign Office'e de bir ziyarette bulunduğunu kaydeden Cambon, Rus Büyükelçi'nin görevinin Sazonov'un başlatmış olduğu girişimi kavratmaya yönelik olduğunu açıklamıştır.³⁶ Paul Cambon, Rus meslektaşının Bâbîâlî'nin önerisinin hangi noktaları konusunda itirazda bulunduğuna ilişkin bilgi vermemekle birlikte, Benckendorff'un sağduyulu gibi görünen itirazlarına karşı çıktığından bahisle, Türkiye Asyası'nda olabilecek tehlikelere işaret ederek, "benim düşünceme göre, İngiltere'nin yapacağı şey, Rusya'ya yaranmak için Bâbîâlî'nin talebini reddetmektir, nihâî olarak sorun bana, ne ölçüde yansıtılırsa yansıtılsın, o ölçüde de tehlikeli gibi görünüyor" görüşünü savunmuştur. Vilayât-ı Sitte'ye yeteri kadar müşavir ve subay gönderilmesi konusunda İngiltere'nin caydırılması halinde Rusya'nın çok şey kazanacağını, fakat Almanların gönderilmesi ihtimali karşısında ise Almanya'nın çok daha fazla kazançlı olacağı kesin olmakla birlikte, bu kararın yararlı olacağından kuşku duyduğunu kaydeden Büyükelçi, Bâbîâlî'nin Rus İmparatorluğu ile sınırdaş olan Türk vilâyetlerine bir Rus müdahalesinden endişe ettiğini belirtmiştir.³⁷

Paul Cambon bahse konu raporunda, İngiliz Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Sir Arthur Nicolson ile Bâbîâlî reformları konusunda Rusya'nın yürüttüğü diplomasi hakkında bir görüşme yaptığını, bu konuda edindiği bir ilk izlenim olarak Tefvik Paşa'nın Britanya yönetiminin Hükümeti'nin çağrısına bir cevap vermesi için baskı yaptığı düşüncesini edindiğini belirtmiştir. İngiliz müsteşarın Rusların bilgilendirilmesi yönündeki görüşüne, Tefvik Paşa, "Petersburg'a bu konu hakkında verilecek görüşte hiçbir sakınca görmediğini, ancak Ruslarla bu meselede karşılıklı müşaverenin de gerekmeyeceği" cevabını vermiştir. Tefvik Paşa, Fransız Büyükelçi Nicolson'ın, Bâbîâlî'nin tüm taleplerini toptan reddetmenin mümkün olmayacağı yönündeki

³⁶ Rus Dışişleri Bakanı Sazonov'un bu meselede verdiği manipülatif bilgide "karışık toplumuyla, Kafkas ötesi her türlü karışıklıklara elverişli bir alan olduğundan, yönetimimiz, sınırlarımıza komşu Türk vilâyetlerindeki silahlı ayaklanmaların önüne geçmek arzusundaydı. Böyle bir ayaklanma Türkiye ve Rusya arasında bir savaşla sonuçlanabilirdi. Bu Rus Hükümeti'nin ne pahasına olursa olsun kaçınmak istediği bir ihtimaldi" görüşünü savunmaktaydı. Bkz. *Kader Yılları, S. Sazonov'un Anıları (1910-1916)*, çev. Betil Önuçak, haz. Sabahattin Özel, (İstanbul: Derin Yayınları, 2002), 164.

³⁷ AMAE, "Paul Cambon'dan Türkiye'de Reformlar Hakkında", 95.

düşüncesini tamamen paylaştığını, şayet İngiltere, Rusya'ya karşı aşırı ihtiyatlılık sınırını aşarsa, bu durumda, Türkiye'nin Almanya'ya müracaat etme ihtimalinin, Rusya için olduğu kadar Fransa için de can sıkıcı gelişmeleri ortaya çıkarabileceği gibi, Osmanlı İmparatorluğu için de iç sorunlarından uzaklaşmasına vesile olabileceği endişesini dile getirmiştir. Bu durumda, İngiliz Hükümeti'ni sınırlandırmaya çalışan Sazonov'un engelleyici tavrından vazgeçirilmesi, kısmî destekleri frenlemenin tehlikeleri konusunu kavratmaya çalışmak gerektiğini düşünen Cambon, “şu an için gerekli olan öncelikli şeyin program değil, derhal uygulanabilir tedbirler olduğu” görüşüne yer vermiştir.³⁸

Fransa'nın Viyana Büyükelçisi Alfred Chilhaud-Dumaine ise “Ermeni Talepleri” başlıklı raporunda, Ermeni meselesinin takibi ile ilgili olarak görevlendirilmiş olan Bogos Nubar Paşa başkanlığındaki heyet hakkında bilgi verdikten sonra, Avusturya Hükümeti'nin Ermeni sorunuyla ilgili bir tasarılarının bulunmadığını, reformların uygulanması ve Avrupa kontrolü konusunda da dikkatli olmakla birlikte, şimdilik bu meselede öne çıkmak istemedikleri görüşünü savunmuştur. Türkiye Asyası'nda, Türkiye Avrupası'nın yıkılışını engelleyememiş tedbirlerden ziyade, mevcut statükonun sürdürülmesinin garanti edilmesinden yana bir politik tavır içinde bulunduğu düşünülen Viyana Hükümeti'nin, yakın zamanda, reform taleplerinin ciddî bir şekilde incelenmesi davetinde bulunması ihtimalini, sürpriz olmayacak bir durum olarak nitelendiren Dumaine, Ballplatz'ın Ermeniler lehine girişimde bulunması halinde çok büyük güçlüklerle hazırlanmak zorunda kalacakları yorumunda bulunarak, herhalde öncelikle Rusya faktörünü anımsatmak istemiştir.³⁹

Bu arada, Fransa'nın Berlin Büyükelçisi Jules Cambon, 4 Haziran'da Alman Dışişleri Bakanı Gottlieb von Jagow ile Ermeni meselesine ilişkin gelişmelerin ortaya çıkardığı endişeler hakkında bir görüşme yapmışlardı. Jules Cambon son gelişmelerle ilgili kaygılarından söz etmişse de Jagow ketum davranmış ve kendisine açık bir bilgi vermekten kaçınmıştı. Bununla birlikte Londra Büyükelçisi Lichnowsky vasıtasıyla Grey'in üzerine gitmekte kararlı görünen Jagow'un görüşüne göre, “Ermeniler'in

³⁸ AMAE, “Paul Cambon'dan Türkiye'de Reformlar Hakkında”, 96.

³⁹ AMAE, “A. C. Dumaine'den Dışişleri Bakanlığına Ermeni Talepleri Konusunda Rapor”, *Armenia, Anatolie Cilicie*, v. 88, nr.164, (29 Mayıs 1913), 169-169/1.

Ermenistan da dâhil hiçbir yerde bir çoğunluğa sahip olmadıklarından, çözüme ulaşmak son derece zor görünmektedir”⁴⁰

Berlin Büyükelçisi Jules Cambon, Londra Büyükelçisi Paul Cambon'nun bildirdiği mesajlardan hareketle, Prens Lichnowsky'nin dillendirdiği “Türkiye Asyası'nın bazı bölümlerinin paylaşılması noktasında Üçlü İtilâf Güçleri arasında bir taahhüde girildiği” yolundaki görüşler konusunda, İngiltere'nin Berlin Büyükelçisi Sir Edward Goschen, Jagow ile görüşmesinde Londra'daki Alman Büyükelçisi'nin sözlerini îmâ etmişse de, Alman Dışişleri Bakanı “*bu söylenenlerin bir kelimesine dahi inanmadığını*” söylemekle yetinmiştir. Cambon bu durumu, “*Prens Lichnowski, kimi kez fazla kimi kez de çok düşüncesizce konuşuyor, muhtemeldir ki kendisi Kont Benckendorff'un kuzenidir. Az ya da çok İzwolsky'nin işaret etmiş olduğu telkinler onun kulağına da çalınmıştır*” şeklinde yorumlamıştır.⁴¹

Jules Cambon, raporunda Ermeni meselesine ilişkin olarak Avrupa Devletleri'nin münasebetlerinin giderek değiştiğini, bu son yıllarda, Türkiye Asyası'ndaki Alman çıkarlarının gelişmesini inkâr etmenin çocukça olacağını kaydettikten sonra, uyandırılan bu sorunun görüşülmesi konusunda 8 Mayıs tarihli Avam Kamarası'nda öne sürülen görüşlerin İngiliz Hükümeti ile uyumuna dikkati çekmiştir. Cambon'un dikkat çektiği bir diğer husus ise Alman Dışişleri Bakanı'nın kendisine anlattıkları ile Britanya Hükümeti'nin mesajlarında görülenlerin birbirine pek yakın olması, manidar kabul edilmese bile, Ermeni meselesinin çözümünün bir hayli güç ve karmaşık olduğudur.⁴²

Sonuç ve Değerlendirme

Balkan Savaşları döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun karşı karşıya kaldığı en önemli sorunlardan birisi de, ortaya çıkan olumsuz şartlardan istifade etmek amacıyla harekete geçirilen Ermeni meselesi olmuştur. 1912-13 yılları arasındaki kısa zaman dilimi içinde İmparatorluk tam anlamıyla dağılmanın eşiğine gelirken, Ermeni sorunu başta olmak üzere ortaya çıkan her bir sorun, Şark Meselesi'nin bir parçası olarak

⁴⁰ AMAE, “Jules Cambon'dan Bakanlığına Ermeni Tasarısı Hakkında Rapor”, *Armenia, Anatolie Cilicie*, v. 88, nr. 308, (4 Haziran 1913), 180.

⁴¹ AMAE, “Jules Cambon'dan Ermeni Tasarısı Hakkında Rapor”, 181/1.

⁴² AMAE, “Jules Cambon'dan Ermeni Tasarısı Hakkında Rapor”, 181.

değerlendirilerek, dağılma ve parçalanma süreci çeşitli girişimlerle hızlandırılmaya çalışılmıştır. Büyük Güçler açısından Şark Meselesi'nin bir uzantısı olarak, İmparatorluğun Türk ve Müslüman unsurları dışındaki diğer unsurlarına yönelik ıslâhât girişimleri, gerçekte bir emperyalizm sorunu olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli unsurlarından birisini oluşturan Ermeniler adına uzun vadeli emperyalist hedefleri gerçekleştirmek üzere yeniden harekete geçirilen ıslâhât talepleri, İmparatorluğu siyasal ve diplomatik bakımdan büyük açmazlara sürüklediği gibi, aynı zamanda yabancı müdahalelere açık hale gelmesine de yol açan bir süreç olmuştur.

Ermeni Meselesi, ıslâhât talepleriyle yeniden harekete geçirildiği dönemin karakteristik bir özelliği nedeniyle, Büyük Güçler arasındaki yeni güç ilişkilerinin belirlenmesinde son derece önemli etkisi olan bir meseledir. Bu nedenle sorunu çözmekten ziyade, bu sorundan her Büyük Güç özel ilgi durumuna göre bir çıkar sağlamanın arayışı içinde olmuştur. Bu bağlamda Büyük Güçler'in odaklandığı alanın İmparatorluğun Balkan topraklarından sonra Asya topraklarına yönelmesi, Ermeni meselesi ya da Ermeni ıslâhâtı sorununu kendiliğinden en önemli meselelerden birisi haline getirmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun en sıkışık döneminde, bir emperyalizm sorunu olarak öncelikli mesele haline getirilmiş olan bu çok yönlü hareket, hiç şüphesiz Bâbîâlî'nin dikkatle takip etmeye çalıştığı ve gücü nispetinde kontrol altında tutmaya önem verdiği bir konu olmuştur. Nitekim Bâbîâlî adına, Londra Sefiri Tevfik Paşa'nın 24 Nisan 1913 tarihinde İngiliz Hükümeti'ne müracaatına konu olan, İmparatorluğun kimi vilâyetlerinde ıslâhât programını uygulamak üzere uzman talebinde bulunması, bu mânâda değerlendirilmesi gereken çabalardır.

Özellikle 1913 Martı'ndan beri Ermeni meselesine ilişkin gelişmeler nedeniyle Bâbî-âli, başta idârî olmak üzere çeşitli düzenlemelerle şikâyet meselesi olan alanlarda ıslâhât çabalarına devam ettiği halde, ne Ermeni talepleri tatmin edilebilmiş, ne de Düvel-i Muazzama'nın müdahalesi sona ermiştir. Sorunun karakteristik özelliği gereği her iki taraf da müsait olunan en uygun fırsatı değerlendirmek düşüncesinden hareketle bir taraftan çeşitli Avrupa ülkelerinde kurulmuş bulunan Ermeni komitelerini harekete

geçirirken, diğer taraftan da, diplomasi mekanizması kimi zaman açık, kimi zaman kapalı yürütölmek üzere harekete geçirilmiştir.

Nitekim Ermeni komiteleri delegeterinin 25 Nisan tarihli toplantısı ile sonrasındaki gelişmelerin yanı sıra, Bâbıâlfî'nin İngiltere nezdindeki girişimlerine ilişkin diplomatik süreci bu meyanda mütalaa etmek gerekiyor. Bu noktada Ermeni komiteleri delegeteri tarafından düzenlenen Londra toplantısının Ermeni meselesi adına bir sonuç getirip getirmediği sorusuna verilebilecek en uygun cevap, anılan toplantının belirli ölçülerde amacına ulaştığını açıklamak şeklinde olmalıdır. Zira bu toplantının asıl amacı Ermeni meselesini uluslararası diplomasinin başlıca meselesi yapmak ve aynı zamanda bu meseleyi Avrupa kamuoyuna mâl etmek için planlanmış bir propaganda hareketi idi. Ayrıca hem alınmış olan kararlara, hem de bu kararların diplomatik raporlardaki değerlendirilme ve yorumları dikkate alındığında, her bir delegetenin Ermeni meselesinden ziyade kendi ölkelerinin emperyal hedefini temsil ettikleri anlaşılmaktadır. Yine bu sorunla ilgili diplomat raporları kanıtlamaktadır ki, gerçekte hiçbir güç, Ermeni meselesini çözmek ya da gerçekten ihtiyaca binaen bir islahât programını uygulamak için bir amaç etrafında birleşmiş değillerdir. Bu meselede asıl söz konusu olan politika, Osmanlı İmparatorluğu toprakları özelinde, 1910'lu yıllardan itibaren değışmeye başlayan ve Balkan Savaşları ile de giderek belirginleşen güç ilişkilerindeki yeni denklemin nasıl inşâ edileceği meselesidir. 1913'te harekete geçirilen Ermeni meselesi ya da Ermeni islahâtı sorunu bu yaklaşımın dışında mütalaa edilebilecek bir konu değildir. Kaldı ki Alman Dışışleri Bakanı Jagow'un belirttiği üzere "*Ermeniler, bırakınız herhangi bir yerde belirli bir çoğunluk oluşturmayı, Vilayât-ı Sitte'de dahi belirli bir çoğunluk oluşturmadıkları*" kendi raporlarına bile yansımıştır.

Öte yandan, Fransız diplomatik yazışma ve raporlarında da göröldüğü gibi, kimi devletler, bu meselede her ne kadar, biri diğerini uzakta tutma çabası içinde olmuşlarsa da, yine de Üçlü İtilâf Devletleri'nin sorun üzerindeki belirgin etkileri, diğer güçlerin bu sorunu, herkesin ortak sorunu haline getirme çabalarına sevk etmiştir.

Bu durum, gerçekte, 1913'ten itibaren Büyük Güçler'in Ermeni meselesi veya diğer sorunlardan hareketle pazarlıklara girişerek, Osmanlı İmparatorluğu'nu fiilî nüfuz bölgelerine ayırma çabalarına yöneldiklerini göstermektedir. Siyasî gelişmelerin Osmanlı İmparatorluğu'nun bizatihi varlığını tehdit etme eğilimi, hem Osmanlı

Hükümeti'ni, hem de İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni bir dizi ittifak arayışlarına yönelmek zorunda bırakmıştır. Bu düşünceden hareketle, bir süreden beri düşünüldüğü gibi İngiltere ile yeniden bir ittifak arayışı gündeme geldiyse de, bu girişimden müspet bir sonuç alınmadı. Bâbîâlî ve Cemiyet bu defa, kurulan dostluk cemiyetleri ve ziyaretler vasıtasıyla Rusya ve Fransa Hükümetleri nezdinde bir ittifaka yönelmiş, ancak bu girişimlerinin de sonuçsuz kalması ve bazı tavsiyelerle oyalanmaya bırakılması üzerine, nihai olarak Almanya ile ittifak mecburiyeti, İmparatorluğun geleceğinde belirleyici olmuştur.

KAYNAKÇA

1) Arşiv Belgeleri

Les Archives du Ministere des Affaires Etrangeres Paris (Quai D'Orsay, AMAE)

AMAE,“Ermeni Sorunu-Londra Toplantısı”, *Armenie, Anatolie, Cilicie*, v. 88, (4 Mayıs 1913), 72/1.

AMAE,“Ermeni Delegeleri Tarafından Hazırlanmış Reform Hükümlerinin Esasları”, *Armenie, Anatolie, Cilicie*, v. 88, (4 Mayıs1913),91-92.

AMAE,“Ermeni Sorunu-Alman Düşüncesi”, *Armenie, Anatolie, Cilicie*,v. 88, (4 Mayıs1913), 74.

AMAE,“İngiliz Parlamentosu Avam Kamarası”, *Armenie, Anatolie, Cilicie*, v. 88, (8 Mayıs 1913), 86-90/5.

AMAE.“Jules Combon'dan Dışişleri Bakanlığına Anadolu Konusunda Rapor”, *Armenie, Anatolie, Cilicie*, v. 88, (26 Mayıs 1913),103-103/1.

AMAE,“Paul Cambon'dan Dışişleri Bakanlığına Türkiye'de Reformlar Hakkında”, *Armenie, Anatolie, Cilicie*, v. 88, nr. 295, (23 Mayıs 1913), 93-96.

AMAE,“A.C.Dumaine'den Dışişleri Bakanlığına Ermeni Talepleri Konusunda Rapor”, *Armenie, Anatolie, Cilicie*, v. 88, nr. 164, (29 Mayıs 1913), 169-169/1.

AMAE,“Jules Cambon'dan Dışişleri Bakanlığına Ermeni Tasarısı Hakkında Rapor”, *Armenie, Anatolie, Cilicie*, v. 88, nr. 308, (4 Haziran 1913), 180-181/1.

2) Gazeteler ve Yayınlanmış Belgeler

Tanin, 24 Nisan 1913, nr. 1580

Tanin, 9 Mayıs 1913, nr. 1595

Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasî Tarihçesi (1877-1914)*, Hazırlayanlar: U.Demirbaş, R.Karacakaya, M.Demirel, A.O.Çınar, S.Dilber, N.Koltuk, Ü.Ünemlioğlu, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2001.

3) Makale ve Kitaplar

ARMAOĞLU, Fahir. *19.Yüzyıl Siyasî Tarihi(1789-1914)*, Ankara: TTK Yayınları, 2003.

BAYUR, Yusuf Hikmet. *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. II/III., Ankara: TTK Yayınları,1991.
Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri, (Meşrutiyetten Önce ve Sonra).
haz. Mehmet Kanar, İstanbul: Der Yayınları, 2001.

HAYTA, Necdet. *Balkan Savaşları'nın Diplomatik Boyutu ve Londra Büyükelçiler Konferansı(17 Aralık 1912-11 Ağustos 1913)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2008.

Kader Yılları, S. Sazonov'un Anıları(1910-1916).Çev. Betil Önuçak, haz. Sabahattin Özel, İstanbul: Derin Yayınları, 2002.

KARACA, Erdem. “Hüseyin Cahit Yalçın'ın Kaleminden Şarkı Anadolu Islâhâtı(1913-1914)”, *Gazi Akademik Bakış*, c.4, / 7, (2010): 165-175.

KARACAKAYA, Recep. *Ermeni Meselesi, Kronoloji ve Kaynakça*, İstanbul: Gökkuşbuca Yayınları, 2007.

_____.*Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi,(1908-1923)*, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2005.

KURAN, Ercüment. “Osmanlı-Rus İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Sorunu,(1912-1914)”, *OTAM*, 5, (1994): 227-233.

KURAT, Akdes Nimet. *Türkiye ve Rusya*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.

TURAN, Ömer. “II. Meşrutiyet ve Balkan Savaşları Döneminde Osmanlı Diplomasisi”.
Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç(Tebliğler), haz. İsmail Soysal, 241-253.
Ankara: TTK. Yayınları, 1999.

TÜRKMEN, Zekeriya. *Vilayât-ı Şarkıye Islâhât Müfettişliği, 1913-1914*, Ankara: TTK. Yayınları, 2006.

URAS, Esat; *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul: Belge Yayınları, 1987.